

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Sąžinės balsas ar holokausto industrija?

2013-02-22

ŽURNALAS: LITERATŪRA IR MENAS

TEMA: Antrasis pasaulinis karas

AUTORIUS: Mindaugas Kvietkauskas

DATA: 2013-02

Sąžinės balsas ar holokausto industrija?

Mindaugas Kvietkauskas

Parulskis S. TAMSA IR PARTNERIAI. - Vilnius: Alma littera, 2012.

Nesu Normano Finkelsteino ir jo kontroversiškos knygos „Holokausto industrija: kaip išnaudojama žydų kančia“ gerbėjas, labiausiai dėl tulžingo jos tono ir visuotinio sąmokslo teorijų. Vis dėlto po knygos pasirodymo 2000-aisiais (lietuviškas vertimas išėjo 2004 m.), po visų kilusių polemikų Finkelsteino sąvoka „holokausto industrija“ tapo Antrojo pasaulinio karo atminties tyrimų dalimi. Politines, istorines, literatūrines, popkultūrines manipuliacijas holokausto atmintimi tiriantys darbai jau sudaro atskirą lauką, ir jame išskyla kur kas rimtesnių už reksmingąjį Finkelsteinaus kritikų vardai: istorikai Peteris Novickas ir Timas Cole'as, filosofas Berelis Langas, literatūrologės Sue Vice ir Ruth Franklin. Tarp holokausto industrijos kritikų atrastume ir Aušvicą išgyvenusį vengrų rašytoją, Nobelio premijos laureatą Imre Kertészą, kuris garsų Steveno Spielbergo filmą „Šindlerio sąrašas“ yra pavadinęs tik „holokausto produktu holokausto vartotojams“, o karčioje esė „Kam priklauso Aušvicai?“ teigė: „...išlikę gyvieji bejėgiškai stebi, kaip susidorojama su jų vienintele tikra nuosavybe: autentiška patirtimi. Žinau, kad daugelis nesutinka, kai Spielbergo „Šindlerio sąrašą“ vadinu kiču. Teigiama, kad Spielbergas padarė didelę paslaugą, kadangi jo filmas į kino teatrus priviliojo milijonus žiūrovų, tarp jų ir daugelį tų, kurie kitu atveju niekada nebūtų susidomėję holokausto tema. Gal tai ir tiesa. Bet kodėl aš, išgyvenęs holokaustą ir turįs dar platesnę teroro patirtį, turėčiau būti patenkintas, kai vis daugiau ir daugiau žmonių didžiajame ekrane mato sufalsifikuotą šių patirčių pavidalą?“¹

Sigito Parulskio romano „Tamsa ir partneriai“ sumanymas, be abejo, aktualus. Jis taiko tiesiai į polemikų dėl holokausto centrą, į ginčų dėl 1941 m. birželio sukilimo ir lietuvių dalyvavimo žydų žudynėse sukūrį. Paties autoriaus, leidyklos „Alma littera“ ir kritiko Laimanto Jonušio pastangomis knyga pristatoma kaip lietuvių atmintį provokuojantis kūrinys – kaip žiaurios tiesos akos, perteiktos meninėmis priemonėmis,

tekstas. „Didžiausias patriotizmas pasakyti savo šaliai, kada ji elgiasi negarbingai, kvailai, žiauriai“, – tokiu Juliano Barneso *motto* romaną pradeda Parulskis. Savo kūrinio perduodamą žinią autorius tapatina su bundančios kolektyvinės sąžinės balsu: „Mes atkapstome kokią nors sumautą puodynės šukę ir džiaugiamės, mes kenčiame, kad išnyko klumpės ir molio asla, bet kai išnyksta šimtai tūkstančių žmonių, mums tai atrodo normalu.“² Tad pateikiama romano intencija – ugdyti istorinį sąmoningumą. Be to, kūrinys pristatomas kaip *unikalus* tekstas Lietuvos holokausto tema: „Viena – nėra parašyta jokio romano apie tai, kita – kaip pats ir sakote – ši tema vis dar ignoruojama didesnės visuomenės dalies.“³ „Jis [romanas] skirtas ypač aktualiai ir lietuvių literatūroje dar beveik nenagrinėtai temai – žydų žudynėms Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais“, – teigiama knygos viršelyje. Vadinasi, autoriaus ir leidyklos nuomone, Balys Sruoga ir Antanas Škėma savo klasikiniuose kūriniuose žydų žudynių *dar beveik* nenagrinėjo, o Icchokas Meras ir Grigorijus Kanovičius *neparašė* tokių romanų kaip „Lygiosios trunka akimirka“ ir „Šėtono apžavai“. Galbūt tai, kad reikšmingi pirmtakų romanai šia tema neminimi, yra tiesiog įprastinis neskaidrus *pijaras*, siekiant sukurti knygos išskirtinumo išpūdį. Bet atrodo, kad būtent istorinio sąmoningumo čia pritrūksta: Mero ir Kanovičiaus romanų nutylėjimas tartum sako, kad lietuvių literatūra tebedalijama tautiniu pagrindu. Ir tai vyksta reklamuojant romaną apie lietuvių ir žydų santykius.

Per įvairius interneto dienraščius ir tinklaraščius išplatinta knygos anotacija skelbia: „Naujajame S. Parulskio romane – žydų žudynės budelio akimis.“ Su tokiu lūkesčiu ir ėmiausi skaityti šią knygą: joje bus pateikta negailestinga žydšaudžio sąmonės anatomija. Bet jau nuo pirmųjų puslapių ėmė darytis keista: pagrindinis romano herojus, lietuvis Vincentas, prabyla karo *aukos* balsu. Tris kartus vos per plauką išvengęs mirties, jis rankioja nuo žemės kareivių nuorūkas anglų zonos DP stovykloje ir beviltiškai ilgisi prarasto sūnaus bei mylimosios. Graudus, kone biliūniškas šio herojaus būsenos aprašymas („Jis norėjo mirti. Jautėsi silpnas, bejėgis, nereikalingas, norėjo baigti viską, nes nebematė prasmės“, p. 15) sukelia nuostabą: šitokiomis intonacijomis vaizduojamas budelis? Skaitant romaną toliau, pamažu aiškėja anotacijų melas – Vincentas nėra tikrąja prasme žydšaudys. Romane jis nenužudo nė vieno žydo, neprisideda prie kankinimų ar sadistiškų patyčių, neišprievartauja. Nėra jis nė birželio sukilėlis: tomis dienomis klausosi šūvių, gulėdamas savo meilužės pataluose. Tai pasyvus stebėtojas, fotografas, savo aparatu ir akimis fiksuojantis tai, kas vyksta „Lietūkio“ garaže, prie IX forto duobių ar provincijos kaimuose. Kodėl jis, lyriškos prigimties lietuvių inteligentas, tai daro, paaiškina autoriaus supintas siužetas. Vincentas tampa sadistiško vokiečių karininko įkaitu: vykdydamas šio įgeidį, turi fotografuoti žydų žudynes, kad apsaugotų nuo suėmimo savo meilužę, žydę Juditą. Dėl mylimos moters gyvybės jis sutinka stebėti ir fiksuoti, kaip į duobes krenta tūkstančiai jos tautiečių lavonų, kaip „tiško smegenys, iš akiduobių lėkė akių obuoliai, vyrai maudėsi kraujyje“ (p. 129). Tad Parulskis kūrė tokį romano protagonistą, kuris būtų nemaža dalimi išvaduotas nuo atsakomybės stebėtojas. Jo akimis ir objektyvu fiksuojami vaizdai – ne budelio, o *aplinkybių aukos* perspektyva. Belieka dar pridurti, kad dvi Vincento įvykdytos žmogžudystės – tai savo sadistiško „šeimininko“, esesininko, pasmaugimas ir žydšaudžių bataliono vado Jokūbo Vyresniojo nudaigojimas. Beje, pastarojo krauju pagrindinis herojus rankų nesusitepa: per muštynes Vokietijos griuvėsiuose ant „blogiečio“ užgriūva mūro siena, lyg įvykus aukštesniam teisingumui. Panašiai pagal *deus ex machina* principą žūsta kitas žydšaudys, Vincento mylimąją Juditą suėmęs Tadas. Vykstant žydų žudynėms, lietuvių

brolių dūstai įvykti neleidžiama.

Tad jei šis romanas – literatūrinis atsakas į diskusijas dėl holokausto kaltės, kodėl jo siužetas kuriamas taip, kad galiausiai išteisintų lietuvi, stovėjusį prie IX forto duobių ir kaip mazgotė nieko nedariusį, o tik spragsėjusį fotoaparatu? Kodėl romane, kuriame sąmoningai pasitelkiami bibliniai vardai, pagrindinis herojus lietuvis gauna Vincento – t. y. „nugalėtojo“ (lot. vincens) – vardą? Jis – šios situacijos nugalėtojas? Romano pabaigoje siūloma įsijausti į tokius šio herojaus svarstymus: „Budelis ir auka žino tikrąją tiesą, o liudytojas, žiūrovas – jis gauna tik išpūdį apie tiesą. Koks tas išpūdis – stipresnis ar silpnesnis, tiesą sakant, jokio skirtumo. Šiaip ar taip, jis išblės, virs tolimu, blankiu prisiminimu, bet auka ir budelis niekad neužmirš tiesos. Tai ir svarbiausia. Taigi tegul jau viskas ir lieka taip, kaip yra“ (p. 239). Kas tai, jeigu ne stebėtojo-nugalėtojo lūpomis išsakoma mintis, kad holokausto atmintis svarbi *ne jam*, kad atminčiai lemta išblėsti, tad reikia ramiai palikti viską, kaip yra? Škėma „Izaoke“ holokausto aukos ir budelio tragediją vaizdavo kaip besisukančią prakeiktu ratu, iš kurio nėra išėjimo. Parulskio Vincentas knygos pabaigoje tokias įtampas siūlo palikti pačioms aukoms bei budeliams. Jo matyti Lietuvos holokausto vaizdai – tik reliatyvūs išpūdžiai. Pasakotojo pozicija šioje vietoje niekaip neišreikšta. Ar tai ir vadinama sąžinės balso bylojimu romane?

Kaip vieną svarbiausių romano dokumentinių šaltinių autorius mini kauniečio Judelio Beileso atsiminimų knygą „Judkė“. Tai vienas labiausiai sukrečiančių tekstų apie Lietuvos holokaustą – būdamas berniukas, Judelis gyvas išlipo iš IX forto duobės, kur liko jo sušaudyti tėvai ir tūkstančiai kitų lavonų. Beileso atsiminimus Parulskis romane naudoja tiesiogiai – skolinasi situacijas ir jas perkuria. Be abejo, tai būdinga istoriniam romanui, ir vis dėlto čia susiduriame su ypatingu šaltiniu, kraštutinio liudijimo tekstu. Vienintelė išlikusių gyvųjų nuosavybė, anot Kertészo, atsiduria šiuolaikinio lietuvių rašytojo valioje, ir labai norisi tikėtis, kad tas santykis bus gilus, meniškas. Štai Beileso kaip skalpeliu iš atminties išpjauta situacija IX forte:

Šalimais stovėjo nuoga jauna mergina ilgais rudais plaukais. Aš pirmąkart savo gyvenime pamačiau nuogą moters kūną. Tame chaose mergina atpažino savo studijų universitete draugą. Jis, Lietuvos leitenantas, dabar buvo tarp žudikų. Mergina ėmė jo maldauti, kad jis ją išgelbėtų. Vaikinas stovėjo panarinęs galvą ir šnabždėjo, kad jau niekuo negalima padėti – aplinkui vokiečiai, per vėlu gelbėtis.⁴

Parulskio tekste pasakoja žydšaudys Tadas:

Jie nusirengė, trypčioja prie duobės, staiga girdžiu savo vardą... Matau, Ema, ugninga rudaplaukė, nuoga, tiesia į mane rankas, sako: išgelbėk mane, nenoriu mirti... Mes mokėmės mokykloje, ji buvo panaši į Mariją. Mes netgi bučiavomės, ko gero, ji buvo mane įsimylėjusi. Pirmą sykį mačiau ją nuogą. Ir paskutinį, – keistai sukikeno Tadas (p. 208).

Beileso tekstas spengia tylą. Ji primena žydų ir krikščionių Šventraščio tylą, lydinčią lakoniškas situacijas, kurių egzistencinis šurpulys – neišsami kalba. Parulskio tekstas pripildomas sultingų detalių. Aistringa rudaplaukė gundytoja prie duobės kone teatrališkai prašo pasigailėti savo paauglystės mylimąjį, o jos mirtį lydi nešvankus pastarojo kikenimas. Lietuvis ne panarina galvą, o spokso ir tyčiojasi. Iš kraupios situacijos su spengiančia potekste lieka ryškus vienaplanis reginys, papildytas nebent seksualiniu turiniu. Be abejo, Parulskis situaciją pateikia iš priešingos, žydšaudžio, perspektyvos, bet galų gale – kuris tekstas užkabina sąmonę stipriau? Kuris sukelia šoką? Kam perkurti pirminį tekstą, jei tik susiaurinamas jo poveikis, o potekstė verčiama paviršium?

Kitas atvejis dar ryškiau rodo, kokiems efektams romane naudojama atsiminimų medžiaga. Beilesas pasakoja apie slapstymąsi lietuvių valstiečių namuose. Kartą prieš Kalėdas į trobą įvirsta vokiečiai su ukrainiečių policininkais ir ima ieškoti pabėgusių žydų. Šeimnininkas pabando iš pradžių degtine, o paskui nešvankiu pokštu nukreipti jų dėmesį („Juozas nesutriko, tuoj nuleido kelnes ir tarė: *Žiūrėkit, argi aš žydas?*“); atidžiau neapieškojęs namų, būrys išsinešdina⁵. Be abejo, Parulskio tekste nacių ir ukrainiečių policininkus pakeičia lietuviai žydšaudžiai, o jiems įgriuvus į trobą situacija pripildoma sodraus epinio turinio: „Šeimnininkas nusitraukė žemyn kelnes ir linksmai šūktelėjo: – Pažiūrėkite, argi aš žydas?! (...) Vyriškio daiktas buvo išpūdingo dydžio. Vyrai kaip pakerėti žiūrėjo į jį, moteris droviai nuleido akis“ (p. 158). Žydai troboje atrandami, nušaunami ir įmetami į paplavų duobę, tačiau didžioji kulminacija įvyksta tada, kai milžiniškas šeimnininko „daiktas“ ant trinkos nukertamas kirviu. Vaizdo plėtotei skirta ryškaus pusantro puslapio, yra ir aukos reakcija, ir stambus kirvio ašmenų planas, ir „daikto“ kraujas, tykstantis ant žydšaudžių drabužių. Argi gali susilyginti skurdūs Judkės, tūnojusio slėptuvėje, atsiminimai su Lietuvos nacionalinės premijos laureato plunksna? Ir kas tos žydų aukos, ramiai nušaunamos fone („Paskui į ta pačią duobę krito žydė su abiem vaikais“), kai pirmame plane rėkia kastruojamas lietuvis?

Sustojau prie Parulskio frazės apie Beileso atsiminimus, išstartos interviu: „(...) kurdamas vieną epizodą rėmiausi Judelio Beileso knyga „Judkė“ – ar tai dokumentas, ar ne? Kiek tai patikima? Atsiminimai, dienoraščiai, tardymų protokolai? Nežinau. Tačiau kai susipažįsti su daug medžiagos, tarsi atsiranda kažkoks teisingumo jausmas, kurį rašydamas jauti, ir tai yra svarbiau už faktus.“⁶ Aišku, kad Beilesu remtasi kuriant ne vieną epizodą, ir taip pat aišku, kad Parulskio įgytas už faktus svarbesnis „teisingumo jausmas“ yra gana savotiškas. Atsiminimų situacijos plėtojamos jų poteksčių sąskaita, iki kraštutinumo ryškinant kūniškas, seksualines detales, sadistinių perversijų motyvus. Beileso atsiminimams būdinga tai, kas išskiriama kaip vertingiausias holokausto (ir gulago) prozos ypatybė: kraštutiniams žiaurumams, trauminėms patirtims liudyti pasitelkiamos įvairios distancijos priemonės (minimalistinis stilius, biblinei mimezei būdinga potekstė, periferinis regėjimas, ironija). Tekstą pripildo kalbos įtampa, trūkinėjimas, kai bandoma išreikšti tai, ko neįmanoma išsakyti tiesiogiai, prieš ką temsta sąmonė. Skirtingai nei holokaustą išgyvenusiojo atsiminimai, Parulskio tekstas visur išlieka epiškai spalvingas, palyginimai vaizdingi, sakinytis ritmiškas, kalba nieko nesigėdija ir netrūkinėja: „Jokūbas Vyresnysis pamažu ėjo duobės link ir vis spardė vaiką, kuris jau kimiai inkšdamas ritosi žeme kaip kamuolys, kol galiausiai įkrito į duobę šalia negyvos motinos“ (p. 130). Konkretu kaip skaitmeninės TV ekrane. Ką jau kalbėti apie romano „kulminaciją“, kai sadistiškas esesininkas dulkina Juditą priešais padėtą ant staliuko nukirstą rabino galvą, jos mylimasis Vincentas bejėgiškai stebi ir fotografuoja, paskui neištvėręs pasmaugia esesininką ir Juditos palieptas masturbuojasi virš jo lavono. Vaizdui beveik nieko netrūksta iki pornografinio ryškio: stirksa kruvina rabino barzda, varva sėkla per šlaunis, Juditos malonumas (!) maišosi su gėda, teka priešmirtinio orgazmo prakaitas. Vaizdą lydi simbolinė travestija: judėjų priešo Holoferno galva, nukirsta narsiosios biblinės Juditos, virsta nacių nukirsta rabino galva, prieš kurią vyksta pragariška orgija. Brutalus biblinių, ypač evangelinių motyvų apvertinėjimas, degradavimas romane vyksta nuolat ir net perdėm pabrėžtinai – tai principas, gerai pažįstamas iš Parulskio poezijos ir daugelio kitų jo kūrinių. Tačiau romane apie holokaustą tai kuria keistą efektą – lygiai degraduojami ir krikščioniški, ir žydiški

simboliai (septynšakė menora virsta šakėmis, p. 12), apversta hierarchija neturi jokios atsvaros. Tamsa laimi: romano pabaigoje žydšaudys Jokūbas prikeliamas iš mirusiųjų. Kokią tuomet simbolinę atramą siūlo romanas naujam, aukštesniam lietuvių sąmoningumui? Ar sąmoningas lietuvis tas, kuris įsisąmonina, kad blogis yra nenugalimas?

Brutaliai ryškaus vaizdo, perversiško seksualumo ir sadizmo akcentavimas siejamas su prastos šlovės kūriniais apie holokaustą – Jerzy Kosinskio romanu „Dažytas paukštis“ („The Painted Bird“, 1965) ir Binjamino Wilkomirskio (tikr. Bruno Dössekker) „Fragmentais iš vaikystės 1939–1948“ („Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939–1948“, 1995). Iš pradžių išgarsėję kaip autentiškai patirtų holokausto žiaurumų liudytojai, abu autoriai buvo ilgainiui demaskuoti kaip falsifikatoriai, hiperbolizavę ar sufantazavę savo patirtis ir iškreipę kitų liudytojų atsiminimus, kuriais be skrupulų pasinaudojo. Kaip tik jų tekstuose tyrėjai išskiria mėgavimąsi atviru, perversišku kančios vaizdu, pakeičiančiu traumos liudijimo įtampą, egzistencinį šturpą, distanciją. Manding, Parulskio romaną ypač primena Kosinskio tekstas, kadangi jo leitmotyvas – sadistiniai seksualiniai kankinimai, o pasakotojas – taip pat pasyvus stebėtojas, berniukas, kuris iš patogios pozicijos (tai pro lentų plyšį, tai iš už daržinės) vis mato, kaip kliuksi kraujas iš nukirstų galūnių, šaukštu išlupami ir batu sutraiškomi akių obuoliai, prievartaujant luošinamos moterys. Nors tai psichologiškai neįtikima, berniukas niekad nenusigręžia, neprisidengia akių; pasakotojo žvilgsnis – visiškai vuajeristiškas⁷. Abu minėtus tekstus Finkelsteinas laiko žymiausiais literatūrinės holokausto industrijos pavyzdžiais⁸.

Kyla klausimas, kodėl Parulskis, ėmėsis skaudžios ir reikalingos temos, nuėjo tokiu abejotinu keliu? Vienas paaiškinimas galėtų būti toks, kad romane siekta rekonstruoti tą dalies lietuvių sąmonės būklę, kuri lėmė pasyvų žydų žudynių stebėjimą, taip pat ir dalyvavimą jose – tai gyvenimas tarp savo asmeninių ir nacionalistinių fantazmų, bestuburių nuolankumas stipresniam, mazgočių mentalitetas, kai privati savo kiemo ar savos lovos laimė – aukščiau už valstybę, moralę ar kito skausmą. Tokie kaip Vincentas stebėtojai išties galėjo spoksoti į „Lietūkio“ garažo vaizdus kaip į reginį, tokiems žydų kančia išties tebuvo ryški perversiška fotografija. Tokia sąmonė – tikra tamsos partnerė, ir iš jos negali tikėtis gėdos ar kalbos trūkinėjimo. Tačiau romane visiškai nėra kitos pusės – vien tik vaizdas pro Vincento objektyvą. Ir tai labiausiai daro Parulskio tekstą dviprasmišką. Budelių aukos – daugiausia nebylūs žudomi ir prievartaujami kūnai: „Lyg duobėje gulėtų ne vakar nužudyti tūkstantis žmonių, o tik manekenai ar statistai, kurie tuojau atsikels...“ (p. 85). Nežinia, ką iš tiesų patiria Kauno geto merginos per surengtą orgiją – jos parodomos tik Vincento žvilgsniu, kaip apsvaigusios, pasidavusios paleistuvės: „Dvi sumaniusios pasportuoti keksės. Merginos judėjo vangokai, lyg būtų apsvaigusios nuo vaistų, alkoholio ar narkotikų“ (p. 197). Geidulingai šokdama naciui, dulkinama priešais nukirstą rabino galvą Judita, Vincento suvokimu, irgi nesipriešina, net patiria malonumą (p. 213). Kur tuomet riba tarp budelio ir aukos patirties? Ar romano vaizdai, kuriuose holokausto aukų kūnai vėl paverčiami stebimais, seksualiais, drastiškais objektais, dar kartą nekartoja tos prievartos, kuri jau buvo prieš juos įvykdyta, to paties vuajerizmo? Ar tas monologiškas reginys, kurį matė stebėtojas, gali paskatinti skaitytojo sąmoningumą? O gal ir naują mėgavimąsi?

Atrodo, tartum šiai situacijai pritaikytas Theodoro Adorno, įtemptai apmąsčiusio meno būklę po Aušvico, perspėjimas: „Kai nuogas fizinis skausmas tų, kurie buvo daužomi šautuvų buožėmis, perteikiamas vadinamuoju meniniu būdu, randasi galimybė, kad ir

kokia ji būtų menka, iš tokio vaizdo išgauti malonumą. Moralė, draudžianti menui užmiršti, per akimirką nuslysta į savo priešingybės bedugnę.“⁹ Jau ne pirmas lietuvių kūrėjas, ėmęsis holokausto temos, slysteli ties šia dviprasmiška riba: panaši kontroversija 2006 m. lydėjo Audriaus Juzėno filmą „Vilniaus getas“, kritikuotą už tai, kad jame „nenormalumas tampa norma“, kad erotizuojami aukų ir budelių santykiai, kuriant kone „Stokholmo sindromo“ situaciją¹⁰. Filmą, kaip iškraipiusį tikrovę, anuomet neigiamai įvertino Vilniaus getą išgyvenęs teatrologas Markas Petuchauskas. Regis, Parulskio romanas nuveda skaitytoją į dar didesnę painiavą ir slidžią dviprasmybę. Ar tai išties kelias lietuvių istorinei sąmonei ir tolerancijai ugdyti?

¹ Kertész I. „Who Owns Auschwitz?“ // Yale Journal of Criticism, 2001, no. 1, p. 269.

² „Ar S. Parulskio įtaigus romanas apie žydšaudžius nuplėš kaukę lietuvių tautai?“, R. Gerbutavičiaus interviu su S. Parulskiu, „Lietuvos rytas“, 2012 12 15 (žiūrėta 2013-0-10 svetainėje www.lrytas.lt).

³ Ibid.

⁴ Beilesas J. Judkė. – Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 39.

⁵ Ibid., p. 60.

⁶ „Ar S. Parulskio įtaigus romanas apie žydšaudžius nuplėš kaukę lietuvių tautai?“, loc. cit.

⁷ Franklin R. A Thousand Darkneses. Lies and Truth in Holocaust Fiction. – Oxford: Oxford University Press, 2011, p. 113-115.

⁸ Finkelstein N. G. Holokausto industrija: kaip išnaudojama žydų kančia. – Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2004, p. 54-59.

⁹ Adorno T. „Commitment“, in Notes to Literature III. – New York: Columbia University Press, 1993, p. 88.

¹⁰ Jauniškis V. „Po premjeros. Koprodukcijos getas“, www.lfc.lt, 2006-02-16 (žiūrėta 2013-02-11).